

XII. YÜZYIL BİZANS ANADOLUSU'NDA KENTSEL EKONOMİ: TEMEL DİNAMİKLER VE PERGAMON ÖRNEĞİ

THE URBAN ECONOMY OF 12TH CENTURY BYZANTINE ANATOLIA: BASIC DYNAMICS AND PERGAMON CASE

Berkay Yekta ÖZER*

Öz

XII. yüzyıl Akdeniz Dünyası politik, sosyal ve ekonomik anlamda önemli değişimlere sahne olmuştur. Doğu'da Haçlı Seferleri'nin doğurduğu sonuçlarla birlikte yeni bir düzen başlamış, Batı'da ise büyük siyasî otoritelerin derin politikalar güttüğü "Yeni Avrupa" modeli şekillenmiştir. Diğer taraftan Bizans İmparatorluğu, XI. yüzyılda yaşadığı çok boyutlu krizi atlatarak; Komnenos Restorasyonu ile birlikte bir yükseliş içerisine girmiş ve bölgenin önemli aktörleri arasındaki yerini almıştır. Mevzubahis süreçler belirli amiller etrafında gelişirken, üretim ve değişim ekonomisi başta olmak üzere, Bizans İmparatorluğu'nun iktisadî yapısında birtakım olumlu gelişmelere yol açmıştır. Bu minvalde, XII. yüzyıl Bizans Anadolu'su olarak nitelendirebileceğimiz ve temelde Batı ve Kuzey Batı Anadolu şehirlerini kapsayan bölgede yaşanan ekonomik değişimlerin, kent ekonomileri üzerinde ne gibi etkiler bıraktığının tespiti ve tahlili üzerine yoğunlaşacağız. Mevzubahis dönemde kayda geçen yenilikler, imalat sanayisindeki gelişmeler, demografik yapıda meydana gelen değişimler başta olmak üzere kentsel ekonomi olgusuna doğrudan etki yapan kriterleri göz önüne alarak doğru sonuçlar çıkarmaya çalışacağız. Özel olarak Pergamon kenti üzerinde

* Arş. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ /Türkiye
byozzer@firat.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1203-3531>

yoğunlaşmamızın nedeni ise bu yüzyılın genel karakteriyle ilgili bir durum olarak, unutulmuş bir şehrin ekonomik ve demografik anlamda yeniden canlanması bağlamındadır. Kentin tarihsel süreç içerisindeki gelişimi, iktisadi ve sosyal sisteminde meydana gelen çözülmeyi ve XII. yüzyıldaki tekamülünü inceleyeceğiz.

•
Anahtar Kelimeler

Bizans, Kentsel Ekonomi, Komnenoslar, Pergamon

•

Abstract

The 12th Century Mediterranean World had witnessed important changes in political, social and economic terms. A new order had begun in the East as a consequence of the Crusades. The "New Europe" model was being shaped in the West, where large political authorities pursued deep policies. On the other hand, following the Byzantine Empire overcoming the multidimensional crisis that was being experienced in the 11th century, the rise of the Empire began with the Komnenos Restoration. Consequently, the Empire became one of the important regional actors. While the aforementioned processes developed around certain factors, they also led to positive developments in the economic structure of the Byzantine Empire, specifically in the economy of production and change. In this regard, we will focus on how the aforementioned economic changes influenced the regional economy of Byzantine Anatolia, a region that covers West and Northwest Anatolian cities. This evaluation will be made by taking into account the criteria that effected the urban economic phenomenon directly. The innovations recorded in 12th Byzantine period, developments in the manufacturing industry of Byzantine Anatolia and changes in the demographic structure of the Byzantine Anatolia will be of main interests. The reason why we focus on Pergamon, which coincides with the characteristics of the current century, is due to being a forgotten city with a resembling economic and demographic revival. The development of the city throughout the historical process, the untangling in the economic and social system and evolution of the city in the 12th century will be examined.

•
Keywords

Byzantium, Urban Economy, Komnenos Dynasty, Pergamon

GİRİŞ

"Böylece bu yerlerin (Pergamon vd.) nüfusu ve zenginliği diğer zengin şehirleri geride bırakacak şekilde arttı. Toprağın verimliliği arttırıldı, tarlalar daha çok ürün verdi ve bahçıvanların besleyici elleri orada meyve veren her türlü ağacın kök salmasını sağladı, böylece vahşi doğa değişti; Davud'un sözleriyle çöl, su birikintisine dönüştü, daha önce ıssız olan yerler yaşanılır hâle getirildi."¹ Niketas Khoniates

Kentlerin ortaya çıkışı uygarlığın başlangıcı ile özdeşleştirilebilecek nitelikte büyük bir gelişmedir. Bu sosyal yapılar, asırlardır kültürel boyutlarından ziyade ekonomik işlevsellikleriyle ön planda tutulmuş ve söz konusu özellikleri onları stratejik kılan en önemli kriter olarak kabul edilmiştir. Zira kent ekonomileri, devletlerin iktisadî ve malî yapısına doğrudan etki eden ve merkezî gücün ekonomik dinamiklerini oluşturan unsurların başında gelmektedir. Dolayısıyla mevzubahis konu kapsamında yapılacak incelemeler, devletlerin tarih boyunca yaşadığı değişim evrelerini aydınlatma hususunda oldukça önemlidir. Bu bağlamda Roma'dan Bizans'a geçiş sürecinde şehir kimliğinde meydana gelen farklılaşmanın özellikle Geç Bizans Dönemi'nde zirve yapması çalışma konumuz açısından dikkat çekicidir. Öyle ki geniş popülasyon sağlamak üzere şekillenen kültürel yapılaşmalar yerini savunmaya öncelik veren bir anlayışa bırakmıştır. Fakat mezkûr konu Bizans tarihindeki tartışmalı meselelerden biridir. Kilise, ordu ve politika ağırlıklı bilgi veren ana kaynakların, şehirlerin sosyo-ekonomik durumlarına karşı kayıtsız kalmaları bunun en büyük sebeplerinden biridir.² Dolayısıyla söz konusu evre, kaynaklardan ziyade arkeolojik kalıntılar ışığında çıkarılacak sonuçlarla açıklanabilmektedir.

Bizans İmparatorluğu'nda kent ekonomisi genel olarak iki büyük tarihsel süreç içerisinde ele alınır. Bunlardan ilki Slav istilaları ve Arap fetihlerinin siyasî ve sosyo-ekonomik anlamda devlete büyük darbeler vurduğu VII. yüzyıl diğeri ise demografik ve ticarî gelişmelere paralel olarak kentleşme faaliyetlerinin zirve yaptığı X-XII. yüzyıllar arası dönemdir. Kentleşme toplumsal değişimin bir ürünüdür. Bu değişim ekonomik anlamda olduğu gibi sosyal anlamda da

¹ Niketas Khoniates, *Nicetae Choniatae Historia*, nşr. Immanuelis Bekkeri, CSHB, Bonn 1835, s. 195; İng. trc. Harry J. Magoulias, Detroit 1984, s. 85; Türkçe trc. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 103.

² Clive Foss, "Archaeology and the "Twenty Cities of Byzantine Asia", *American Journal of Archaeology*, 81, 1977, s. 470.

gerçekleşir. Nitekim kentleşme üzerine X-XII. yüzyıllar arasında meydana gelen pozitif gelişmeler birtakım amiller ve süreçler eşliğinde yaşanmıştır. Ekonomik büyümenin özellikle Balkan topraklarında yoğunlaştığı görülmektedir. Fakat aynı durumun Bizans Anadolu için de geçerli olup olmadığı yönünde ihtilaflı görüşler mevcuttur. Nitekim imparatorluğun XI. yüzyıl sonlarında Anadolu'da yaşadığı siyasî çöküş, herhangi bir olumlu gelişmeyi doğuracak politik ortamı sunmamaktadır. Bu mantıksal çerçevede doğrultusunda düşünen Speros Vryonis, Peter Charanis, Alexander Kazhdan ve Joan Hussey gibi uzman tarihçiler Anadolu'da vuku bulan olayların, kentlerin ekonomik yapısına ağır zararlar verdiğinin ve bunun telafi edilemeyecek boyutlarda olduğunun altını çizmişlerdir. Mevzubahis yüzyıllarda yaşanan kıpırdanmaların ise geçici bir mahiyet taşıdığını iddia etmişlerdir.³ Fakat özellikle yakın zamanlarda yapılan multidisipliner araştırmalar, kısmi kopukluklara rağmen X. yüzyıldan başlayarak gelişen ve XII. yüzyılda zirve yapan bir ekonomik büyümenin varlığına işaret etmektedirler. Özellikle kent ekonomilerinde görülen bu durum, politik ve teknolojik gelişmelerin yanında nüfus artışı, küreselleşme ve toplum şartlarının iyileştirilmesiyle yakından ilişkilidir.

1. Tarihsel Süreç ve Temel Dinamikler

Konumuzun tarihsel arka planını incelediğimizde, ilk olarak Makedon Hanedanı döneminde (867-1056) yaşanan inkişaf dikkat çekmektedir. Zira imparatorluğun "ikinci altın çağı" olarak isimlendirilen zaman diliminde, hanedanın sürekliliği başta olmak üzere sınırlarda sağlanan istikrar, malî reformlardaki başarı ve vergi sisteminin efektif kılınması gibi yapısal düzenlemeler XII. yüzyılın ilk yarısında zirve yapacak ekonomik modele öncülük etmiştir. Özellikle Nikeforos Fokas, Ioannes Tzimiskes ve II. Basileios dönemlerinde alınan başarılarla; Anadolu'daki düzen sağlanmış, Suriye üzerinde hâkimiyet kurulmuş, Ermeniler itaat altına alınmış ve Bulgaristan Bizans topraklarına dâhil edilmişti. Dolayısıyla Makedon hanedanının ilk dönemi (867-1025) imparatorluk için oldukça parlıtlı geçmişti.⁴ Fakat II. Basileios'un 1025'teki

³ Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and The Process of İslamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley 1971, s. 78-80; Peter Charanis, "Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire", *The Journal of Economic History*, 13, 1953, s. 424; A. P. Kazhdan ve A. W. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, 1990, s. 36-39; Joan Hussey, "The Byzantine Empire in the Eleventh Century: Some Different Interpretations", *Transactions of the Royal Historical Society*, 32, 1950, s. 72.

⁴ Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, İstanbul 2016, s. 347-429; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 2011, s. 203-292; Warren

ölümünün ardından baş gösteren siyasî istikrarsızlık birtakım olumsuz gelişmelere yol açmıştı.⁵ Nitekim imparatorluk XI. yüzyılın sonlarına doğru stratejik anlamda oldukça önemli olan İtalya Yarımadası ve Balkanlardaki nüfuzunu kaybetmiş, Anadolu toprakları üzerindeki kontrolünü ise yitirmişti.⁶ Bu olumsuz koşullar karşısında I. Aleksios Komnenos (1081-1118) ile başlayan restorasyon süreci ardılları I. Ioannes (1118-1143) ve I. Manuel (1143-1180) dönemlerinde zirve yapmıştı. Dolayısıyla Komnenosların devlet yönetimini devralmaları ile birlikte toparlanma süreci başlamış ve özellikle 1071 yılı sonrası zarar gören siyasî düzen yeniden onarılmıştı. Süreç içerisinde batıda Norman, Balkanlarda ise Peçenek tehdidi yok edilmişti. Ayrıca I. Haçlı Seferi'nin neden olduğu kargaşadan faydalanılarak İznik başta olmak üzere Batı Anadolu şehirleri üzerindeki hâkimiyet yeniden sağlanmıştı.⁷ İmparatorluk otoritesi Kilikya topraklarına kadar genişlemiş; yaşanan bu yükseliş ile birlikte Bizans İmparatorluğu bölgenin en önemli gücü hâline gelmişti.

Komnenoslar askerî ve siyasî anlamda olduğu gibi malî konularda da yaptıkları reformlarla devletin ekonomik yapısına büyük katkılarda bulunmuşlardır. Bu doğrultuda I. Aleksios Komnenos'un attığı adımlar oldukça önemlidir. Nitekim XI. yüzyılın sonlarına doğru istikrarsız ve değeri düşük alışimlardan oluşan bir parasal sistem şekillenmiş ve Nikeforos Botaneiates (1078-1081) döneminde nomisma (νόμισμα) dörtte bir oranında değer kaybetmiştir. I. Aleksios (1081-1118) bu durum karşısında, yaklaşık 21 karatlık altın sikke (hüperpüron-ὕπερπυρον) ile birlikte yedi karatlık daha az değerde bir para (trakhü-τραχύ) piyasaya sürerek ülkedeki parasal ihtiyacı karşılamaya

Treadgold, *A History of the Byzantine State and Social*, Stanford 1997, s. 455-569; Timothy E. Gregory, *A History of Byzantium*, 2005, s. 217-245.

⁵ XI. yüzyıl Bizans İmparatorluğu açısından gerek politik gerekse de iktisadi anlamda bir kriz sürecidir. Toprak kayıpları, iktidar mücadeleleri ve kıtlıklar, imparatorluğu adeta yıkıma sürüklemiştir. Bu süreçte Anadolu sosyal anlamda büyük yaralar almıştır. 1032 yılında gerçekleşen bir kıtlık hakkında Ioannes Skulitzes şunları kaleme almıştır: "Bu yıl kıtlık ve veba Kapadokya, Paphlagonia, Armeniakon ve Honorias themalarını vurdu. thema sakinleri yaşanacak bir yer bulmak için ata topraklarını terk ettiler." Bkz. Ioannes Skulitzes, *Synopsis Historiarum*, nşr. I. Thurn, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, V, Bonn 1973, s. 386; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, trans. Jean-Claude Cheynet, Bernard Flusin, and John Wortley, Cambridge 2010, s. 364.

⁶ Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204; A Political History*, New York 1997, s. 35-115.

⁷ Jason T. Roche, "Surveying the Aspect of the Medieval West Anatolian Town", *Al-Masâq*, 22, 2010, s. 253-254.

çalışmıştır.⁸ Bu politika ile 20.5 ayar saflıkta olan ve hyperpyron / hüperpüron (ὕπερπυρον) adı verilen altın sikkenin kısa vadede büyük bir istikrar kazandığı görülmektedir.⁹ Öyle ki bu para sistemi XII. yüzyılın sonlarına kadar değerini koruyacaktır.

İdarî anlamda ise kentleşme ve tahkimata önem veren bir yönetim anlayışı belirleyen Komnenoslar, özellikle Batı ve Güney Batı Anadolu'daki refahı yeniden sağlamak adına imar ve bayındırlık faaliyetlerini her zaman ön planda tutmuşlardır.¹⁰ Nikomedia (İzmit), Pergamon (Bergama, İzmir), Nicaea (İznik), Dorlylaion (Şarhöyük, Eskişehir), Attaleia (Kaleiçi, Antalya), Lopadion (Ulubat, Bursa), Laodikeia (Denizli), Adramytteion (Burhaniye, Balıkesir), Kibotos (Hersek, Yalova), Seleukeia (Silifke, Mersin), Karykos (Kız Kalesi, Mersin), Kotyaeion (Kütahya) gibi stratejik noktaları askerî ve iktisadî anlamda güçlendirmek üzere büyük çabalar sarf etmişlerdir.¹¹ Dolayısıyla Komnenosların mevzubahis politikaları Anadolu'daki kent ekonomisinin gelişmesini sağlayan etkenlerin başında gelmektedir.

Bu noktada XI. yüzyıl Anadolu'sunda yaşanan politik krizlerin, imparatorluğun ekonomik durumu üzerinde yarattığı etkinin boyutları üzerinde durulmalıdır. Zira Anadolu, Bizans için oldukça önemli idi ve "iktidarının ana kaynağı" olarak nitelendirilmekteydi.¹² VII. yüzyıl ile birlikte yaşanan Kuzey Afrika ve Suriye gibi önemli toprak kayıplarından sonra stratejik değeri daha da artmıştı. Öyle ki ziraat ve iş gücü potansiyeliyle merkezî iktidar açısından hayati bir konuma yükselmişti. Fakat XI. yüzyıl kriziyle birlikte imparatorluk Anadolu'da "yetmiş ben bin kilometrekarelik alanı" kaybetmişti.¹³ Bununla birlikte gerek yaşadığı politik mücadeleler gerekse de maruz kaldığı saldırılar dolayısıyla siyasî ve ekonomik anlamda çökme noktasına gelmişti. Komnenosların yönetimi

⁸ Michael F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1969, s. 71-81; Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c.300-1450*, 1985, s. 513-514; Angeliki E. Laiou ve Celile Morriison, *The Byzantine Economy*, 2007, s. 147-155; Angold, a.g.e., s. 154-155.

⁹ Ahmet Tek ve Gökalp Demirel, "12. Yüzyıl Bizans Dünyasında Para", *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul 2010, s.178.

¹⁰ Angeliki E. Laiou ve Morriison, a.g.e., s. 131; David Jacoby, "The Byzantine Social Elite and the Market Economy, Eleventh to Mid-Fifteenth Century", *Essay in Renaissance Thought and Letters*, ed. Alison Frazier ve Patrick Nold, Brill, Leiden 2015, s. 70.

¹¹ Jason T. Roche, a.g.m., s. 254-255; Humberto Cesar Hugo Deluigi, *Winter in The Land of Rum: Komnenian Defenses Against The Turks in Western Anatolia*, Bilkent Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015, s. 49-100.

¹² Ostrogorsky, a.g.e., s. 329.

¹³ John Julius Norwich, *Bizans III; Gerileme ve Çöküş Dönemi (M.S. 1082-1453)*, çev. Selen Hırçın Riegel, İstanbul 2013, s. 33.

devralmaları ise imparatorluk için büyük bir şanstı. Nitekim idarî, askerî ve malî anlamda attıkları adımlar kısa sürede etkisini göstermiş; Batı Anadolu topraklarındaki Bizans hâkimiyeti yeniden sağlanmıştı. Bu oldukça önemli bir gelişmeydi. Öyle ki 1071 yılı sonrasında Selçuklulara kaybedilen toprakların niteliği üzerine düşünüldüğünde Bizans'ın yeniden ele geçirdiği Batı Anadolu şehirlerinin önem bakımından daha ağır bastığı söylenebilir. Zira bu topraklar stratejik konumu başta olmak üzere iktisadî kaynakları ve nüfus potansiyeli açısından mühim dinamikler barındırıyordu.¹⁴ Dolayısıyla XII. yüzyıl Bizans Anadolu'su ekonomik bağlamda pozitif gelişmeler doğuracak altyapıya sahipti.

Bu dönemde dikkat çeken bir diğer değişim ise taşra idarî sisteminde yaşanmıştı. Zira VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uygulanan Thema sistemi XI. yüzyılın ortalarına doğru çözülmüştü.¹⁵ Makedon Hanedanı dönemi sonrasında İstanbul'daki sivil aristokrasi ile Anadolu'daki büyük toprak sahipleri arasında başlayan iktidar mücadelesi, yeni bir düzene doğru gidildiğinin habercisiydi. Nitekim çok geçmeden sivil aristokrasiye dayanan egemenlik son bulmuş ve I. Aleksios Komnenos ile yeni bir dönem başlamıştı. Zira askerî aristokrat bir kökene dayanan Komnenoslar, yönetimlerinin karakteristik bir özelliği olarak, güçlü feodal yapılarla mücadele etmek yerine onları devletin idarî mekanizmalarına dâhil etmişlerdi.¹⁶ Bu durum merkezî iktidar ile feodalizm arasında aktif bağlantılar oluşturmuş ve taşranın ekonomik düzeyi üzerinde pozitif bir etki meydana getirmişti. Zira bu güçler buldukları konumu geliştirmek ve sağlamlaştırmak adına; ipek, seramik, cam, zeytinyağı ve şarap gibi ihracat potansiyeli yüksek ürünlerin imalatı konusunda büyük yatırımlar yapmışlardı. Ayrıca topraktan nitelik ve nicelik bakımından en iyi mahsulü elde etmek üzere agronomi (ziraat bilimi) konusunda araştırmalarda bulunmuşlardı. Dolayısıyla gerek sanayi gerekse de tarım sektörü üzerine attıkları somut

¹⁴ Michael F. Hendy, "Byzantium, 1081-1204: An Economic Reappraisal", *Transactions of the Royal Historical Society*, 20, 1970, s. 33-34.

¹⁵ Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan-XI. Yüzyıla Kadar)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2018, s. 369-377.

¹⁶ Michael Angold, "The Road to 1204: the Byzantine background to the Fourth Crusade", *Journal of Medieval History*, 25/3, 1999, s. 259; Paul Magdalino, "The Byzantine Empire, 1118-1204", *The New Cambridge Medieval History*, IV/II, Cambridge 2008, s. 614.

adımlarla Batı Anadolu'daki kentsel ve kırsal ekonominin gelişmesinde büyük rol oynamışlardır.

X. yüzyıla kadar Bizans'ın temel yapılarından birini oluşturan Thema sistemi askerî niteliklerini kaybederek yerini Pronoia (Πρόνοια) adı verilen bir yapıya bırakıyordu. İlk olarak XI. yüzyılın ortalarında başlayan bu sistem asıl şekli I. Aleksios (1081-1118) döneminde almıştı. Öyle ki Komnenoslar, sisteme askerî karakter kazandırmışlar ve ciddi anlamda uygulayıcısı olmuşlardır. Mülkiyeti devlete ait olan arazilerin belirli bir süreliğine devredilmesi sistemine dayanan ve vergi toplama gibi malî haklar karşılığında devlete asker sağlama işleyişiyle yürütülen bu yapı Bizans'ın yıkılışına kadar devam edecekti. Sonuç olarak savunma sistemi, kendilerine büyük araziler tahsis edilen Pronoia sahiplerine (Pronoiar-Πρόνοιαρ) dayanıyordu. Toprağı işleyen "Yarı Özgür Köylüler" (Paroikler-Πάροικοι) ise hukukî anlamda değil sadece malî ve iktisadî yönden sisteme bağlı idiler.¹⁷ Dünatoi (Kuvvetliler -Δυνατοί) adı verilen büyük toprak sahipleri ise bu yapı içerisinde daha büyük roller üstlenmişlerdi. Bazı tarihçiler bu sistemle birlikte Erken Bizans Devleti'nin en önemli özelliği olan "özgür köylü" modelinin zarar gördüğünü, bunun ise taşra ekonomisi üzerinde büyük olumsuzluklar getirdiğini belirtmişlerdir. Özellikle Anadolu'daki nüfuzlu ailelerin, topraklarını satın aldıkları köylüleri (Penetes-Πενητης) giderek kendilerine daha bağlı hâle getirdiklerini vurgulamışlardır. Fakat şu unutulmamalıdır ki özgür köylüler hukukî ayrıcalıklarına karşın özellikle vergi yükü nedeniyle iktisadî anlamda zor duruma düşüyorlardı. Ayrıca verdikleri vergi karşılığında gerekli olan güvenlik tedbirlerinden de mahrumdular. Dolayısıyla giderek yoğunlaşan bu baskı, zengin toprak sahiplerinin himayesine girmelerine yani yarı-özgür köylü modelini (Pronoia-Πρόνοια) benimsemelerine yol açtı. Mevzubahis durum hukukî açıdan olumsuz gibi görünse de ekonomik anlamda pozitif bir etki yarattı. Öyle ki XII. yüzyılda tarımsal üretim potansiyelinde sağlanan artışın bir nedeni de bu süreç içerisinde aranmalıdır. Nitekim toprakların bir bütün şeklinde işlenmesi, tarımsal üretimde kullanılan mevcut teknolojiye rahat ulaşım ve meslekî dayanışmanın sağlanması gibi etmenler söz konusu sektörün gelişmesinde etkili idi.

Tarih boyunca kent ekonomilerinde yaşanan değişimlerin ana nedenlerinden biri de ticarettir. Zira bu sektörün boyutunda ve kapsamında yaşanan gelişmelerin en büyük yansıması kent ekonomilerinde gözlemlenmektedir. XI-XII. yüzyıllara gelindiğinde Bizans'ın ticaret hacminin belirli süreçler eşliğinde

¹⁷ Angeliki E. Laiou ve Thomadakis Laiou, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, 1977, s. 142-203; Angeliki E. Laiou ve Morrişson, a.g.e., s. 105-107.

genişlediğine şahit olunmaktadır. Yaşanan canlanmayı rasyonel bir zemine oturtmak adına daha önceki dönemleri kısaca ele almak gerekir. Bu anlamda ilk olarak Aleksios Komnenos'un Norman siyaseti doğrultusunda Venedik ile başlattığı yakınlaşma göze çarpmaktadır. Norman tehdidi etrafında şekillenen bu birliktelik gümrük vergileri konusunda ayrıcalıklı maddeler içeren ve Chrysobull / Khrüsoboullos Logos (χρυσόβουλλος λόγος) adı verilen birtakım anlaşmalar sayesinde yürütülüyordu.¹⁸ Söz konusu süreç incelendiğinde ise imparatorluğun kısa vadede olumlu olarak nitelendirdiği bu ticarî kapitülasyonların kent ekonomilerine büyük bir ivme kazandırdığı görülmektedir.¹⁹ Öyle ki Venedik, Cenova, Pisa ve Amalfi gibi İtalyan şehir devletleriyle kurulan aktif ticarî bağlantılar, piyasadaki talep miktarında artışa yol açmıştır. Bu durum ise şehirlerin üretim kapasitelerinde doğrudan bir büyümenin yaşanmasına sebep olmuştur. Gelişmelere bağlı olarak yaşanan üretim artışı ise Batı Anadolu şehirlerini İtalyan tüccarlar için cazip bir pazar hâline getirmiştir.²⁰ Kent ekonomileri için oldukça önemli olan söz konusu yakınlaşma XII. yüzyılda zirve yapmıştır. Fakat sağladığı olumlu gelişmelere karşın İtalyan tüccarların sahip oldukları kapitülasyonlar, uzun vadede Bizans'ın ekonomik ve ticarî hayatında önemli bir yer teşkil eden lonca sistemine yani doğrudan Bizans ekonomisine büyük zararlar verecekti.²¹ Nitekim bu iktisadî yapılar yerli zanaatkârların ve tacirlerin menfaatlerini korumak üzere şekillenmişti. Dolayısıyla imparatorluk, günü kurtarmak adına verdiği kapitülasyonlarla ekonomik geleceğini feda etmişti.²²

Süreç içerisinde karşılaştığımız bir diğer büyük değişim ise Avrupa'da yaşanan Ticaret Devrimi'dir. Karolenjyenler döneminde Batı Avrupa, tüccar

¹⁸ Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2000, s. 48-118.

¹⁹ Hendy, a.g.m., s. 41.

²⁰ Mehmet Kahyaoglu, "On ikinci ve On üçüncü Yüzyıllarda Batı Anadolu'da Liman Kentleri", 1. *Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul 2010, s. 275.

²¹ İmparatorluk bu ayrıcalıklardan kurtulmak adına çeşitli girişimlerde bulunmuştu. Fakat durumu lehine döndürecek bir yaptırım gücüne sahip değildi. Nitekim II. İoannes döneminde Venedik'e verilen imtiyazlar askıya alınmış ancak imparatorluk söz konusu girişimin bedelini oldukça ağır ödemek durumunda kalmıştı.²¹ Liman şehirleri Venedik donanması tarafından istilaya uğramış; hâl böyle olunca kapitülasyonlar yeniden verilmişti. W. Heyd, *Yakın -Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 1975, s. 206-245; Hendy, a.g.m., s. 40-41.

²² Charanis, a.g.m., s. 424.

sınıfından yoksun sadece tüketim ekonomisiyle sınırlı, kırsal bir toplum yapısına bürünmüştü.²³ Öyle ki “pazarsız ekonomi” devri olarak adlandırılan ve ticarî faaliyetlerin çökme noktasına geldiği bir döneme girilmişti. Kentler ise ekonomik işlevsellikten uzak, sadece kale-kent görünümdeydi.²⁴ Fakat Haçlı Seferleri ile başlayan süreç ve XI. yüzyıla doğru Akdeniz’de yaşanan siyasî değişimler, Avrupa’da ticarî faaliyetlere büyük bir ivme kazandırmıştı.²⁵ Bu değişim özellikle Doğu Akdeniz’deki transit faaliyetlerin büyümesine katkı sağlamış ve Bizans ürünlerine olan talebin artmasına yol açmıştı.²⁶ Batı Anadolu’nun Avrupa ile olan ekonomik bağlarını İtalyan tüccarlar daha efektif hâle getirmişti. Hâl böyle olunca Bizans Anadolu’sundaki kentlerin ihracat güçlerinde büyük bir artış yaşanmıştı. Bu gelişmenin sağlanmasındaki bir diğer etken ise Akdeniz’in İslam devletlerinin kontrolünden çıkması olmuştu. Nitekim VIII-IX. yüzyıllar ile birlikte Akdeniz bir İslam gölü hâline gelmiş, İbn Haldun’un tabiri ile Hristiyan devletler tek bir “tahta parçası” dahi yüzdüremez olmuşlardı. Akdeniz’in ihracat konusundaki potansiyeli düşünüldüğünde, Batı Avrupa ile Doğu Akdeniz arasındaki ticari bağlantıların koptuğunu söyleyebiliriz ki Karolenjiyen Dönemi Avrupası’nın yaşadığı ekonomik çöküş de bununla ilgilidir. Ancak XI. yüzyıl ile birlikte Akdeniz’deki Müslüman egemenliği sona ermiş; Sardinya, Korsika ve Sicilya başta olmak üzere önemli kilit noktalar ele geçirilerek Batı’nın kontrolü altına girmiştir.²⁷ Ayrıca Haçlı Seferleriyle birlikte İtalyan şehir devletleri Doğu Akdeniz’deki etkilerini arttırmışlar ve bölgedeki transit ticareti tekelleri altına almışlardır. Bütün bu gelişmeler ise Bizans’ın denizlerdeki hâkimiyetini kısıtlarken; Batı ile olan liman bağlantılarını ise daha aktif hâle getirmiştir.

Kentsel gelişim olgusunun bir diğer ayağı ise demografik yapıda meydana gelen değişimlerdir. Öyle ki Bizans dünyasında XII. yüzyıl ile birlikte yoğunlaşan ve XIV. yüzyılın ortalarına kadar devamlı artış gösteren nüfus düzeyi, kentsel ekonominin gelişmesine katkıda bulunan en önemli faktörler arasında yer almaktadır. Zira bölgesel büyümenin somut tetikleyicisi olan nüfus hareketliliği, kentlerdeki ekonomik dinamiklerin kaynağını oluşturmaktadır. Bu süreçte kullanılmayan arazilerin ziraata kazandırılması ve üretim için gerekli olan iş gücü, bu nüfus potansiyeli sayesinde karşılanmıştır. Nüfus artışına paralel olarak

²³ Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 2015, s. 20.

²⁴ Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, çev. Şadan Karadeniz, İstanbul 2019, s. 60.

²⁵ Pirenne, *Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 25-36.

²⁶ Angeliki E. Laiou, “Exchange and Trade, Seventh–Twelfth Centuries”, *EHB, Dumbarton Oaks Studies*, XXXIX, I, Washington 2002, s. s. 737.

²⁷ Pirenne, a.g.e., s. 36-43.

ürün talebi miktarında ortaya çıkan yükseliş düşünülduğünde, bu hareketliliğin kentsel ekonomilere can verdiği aşikârdır. Üstelik aktif bir popülasyon beraberinde toplumsal değişimi de getirir, üretim ve tüketimi teşvik eder. Bu doğrultuda iktisadî ve sınaî uzmanlığın artmasına da katkı sağlar. Mevzubahis zaman diliminde yaşanan nüfus artışı, kırsaldan kente doğru bir göç hareketinden ziyade doğal bir büyüme karakteri taşımaktaydı.²⁸ Dolayısıyla demografik artış hem kentte hem de kırsal kesimde bariz bir şekilde kendini göstermekteydi. Sosyal koşulların iyileşmesi, mülklerin güvence altına alınması, yapılan korunaklı yapılar, salgınlara karşı alınan önlemler, savaş şartlarının ılımlı hâle gelmesi, siyasî aktörlerin kent ve ticarî hayata zarar verecek faaliyetlerden kaçınması gibi etkenler bu artışın yaşanmasında pay sahibi olmuştu. Öyle ki XI. yüzyılın başlarında on dokuz milyonluk Bizans nüfusu, yaşanan politik krizlere ve coğrafi küçülmeye rağmen XII. yüzyılda da aynı miktarda seyretmekteydi.²⁹

Akdeniz dünyasının küreselleşmeye başladığı bu dönemde mekânsal boyutları büyüyen bir kent ekonomisi modeli oluşmuştu. Ticarî ilişkilerde Bizans kentlerinin ihracat gücünü zeytinyağı, şarap, tuzlu balık, et, sebze, tuz, kereste, balmumu, seramik, keten, ahşap, metal eşyalar, parfüm ve baharat oluşturmaktaydı. Bu anlamda oldukça geniş bir üretim yelpazesine sahip olan Batı Anadolu, Avrupa'dan Bizans ürünlerine olan talebin artmasıyla birlikte üretim mekanizmalarını arttırmıştı. Bu topraklar özellikle X. yüzyıldan itibaren idarî ve askerî karakterde olmasının yanında hem üretim hem de ticarî roller üstlenen bir yapı hâline bürünmüştü.³⁰ Tarımsal üretim bu anlamda ilk etkilenen sektör olmuş, çiftçilere yüklenen ağır vergilere rağmen tarımsal faaliyetlerde büyük bir artış meydana gelmişti. Nitekim Bizans ekonomisinin yapı taşı tarımdı. Ege ve Akdeniz sahilleri zeytinyağı ve şarap üretimini üstlenirken; Bithynia³¹ topraklarında ise tahıl tarımı oldukça gelişmişti.³² Bağcılık en fazla parasal değeri olan sektördü. Tarımsal çeşitlilik, arazi ve iklimsel yapıya bağlı olarak farklılık

²⁸ Laiou ve Morrisson, a.g.e., s. 93; Gilbert Dagron, "The Urban Economy, Seventh–Twelfth Centuries", *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, *Dumbarton Oaks Studies*, XXXIX, I, Washington 2002, s. 401.

²⁹ Laiou ve Morrisson, a.g.e., s. 93.

³⁰ Laiou ve Morrisson, a.g.e., s. 130.

³¹ Kuzeybatı Anadolu'da yer alan bu bölge, günümüzde İstanbul'un Anadolu toprakları ile Bursa, Bilecik, Bolu, Yalova, Sakarya ve Kocaeli şehirlerini kapsamaktadır. Bkz. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993, s.167.

³² Laiou ve Morrisson, a.g.e., s. 97.

göstermekteydi. Meyve ağaçları gerek sağladığı gıda gerekse de odun kaynağı dolayısıyla büyük bir iktisadî değer taşıyordu. Üstelik kent ekonomileri için oldukça önemli bir ticaret ürünü idi. XII. yüzyılda Bizans dünyası, tarımsal teknoloji anlamında da yeniliklere sahne olmuş, bu durum ise üretim mekanizmalarının artmasına katkı sağlamıştı. Ayrıca bu yüzyılda Erken Bizans Dönemine oranla su değirmenlerinin sayısında ciddi bir artış yaşanmıştı.³³

Mevzubahis dönemdeki iklim koşullarının, çevresel determinizm ilkeleri doğrultusunda gözden kaçırılmaması gereken bir faktör olduğu da unutulmamalıdır. Nitekim iklim ve bitki örtüsünün demografik ve tarımsal değişimler üzerinde önemli bir pay sahibi olduğu aşikârdır. Bu bağlamda yapılan çalışmalar incelendiğinde, IX. yüzyıl Bizans coğrafyasındaki soğuk hava koşullarının X. yüzyıldan itibaren normale döndüğü³⁴; fakat XI. yüzyılın son çeyreği ile birlikte yağış rejiminin düzensiz olduğu ve tarımsal alanlarda net bir düşüşün yaşandığı gözlemlenmektedir.³⁵ Ayrıca 1100 ve 1200 yılları arası dönemde Anadolu'da kurak bir iklimin hüküm sürdüğü ancak bu koşullara rağmen tarımsal etkinliklerin zirve yaptığı görülmektedir.³⁶ Dolayısıyla XII. yüzyılda yaşanan ziraî gelişmeler iklimsel etkilerden bağımsız olarak artış göstermişti.

Bilindiği üzere kent ekonomisi ile yakından ilişkili olan asıl üretim modeli imalat sanayi ve zanaat işçiliğidir. XII. yüzyılda tekstil, cam, seramik, metal, mozaik ve ipek başta olmak üzere pek çok sektörün yükseliş içerisinde olduğu görülmektedir. Kentlerde örgütlenen bu iktisadî yapılar, bireysel küçük ölçekli imalat sanayi ile büyük pazarlar için üretim yapan kapsamlı ve organize endüstri kolları biçiminde şekillenmişti. Kent üretimleri öncelikle iç pazara yönelikti. Dış pazar açısından ise lüks ve yarı lüks mallar, ipek, seramik ve cam işlemeciliği oldukça mühimdi. Bizans Anadolu'sunda Amorium, Nicaea, Phokaia, Ganos ve Sardes seramik üretimi konusunda önemli merkezlerdi. Mücevher ve lüks objeler

³³ Jacques Lefort, *The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries*, *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, *Dumbarton Oaks Studies*, XXXIX, I, Washington, 2002, s. 235.

³⁴ Bu normalleşme süreci içerisinde zaman zaman olağanüstü koşullarla da karşılaşılabilmekteydi. Nitekim Ioannes Skulitzes 927 yılı kışında karşılaşılan zorlukları şöyle dile getirmiştir: “*Aynı ay içerisinde dayanılmaz bir kış aniden bastırdı; yeryüzü yüz yirmi gün boyunca dondu. Kışı daha önceki kıtlıklardan daha kötü olan acımasız bir kıtlık izledi. Çok fazla insan kıtlık nedeniyle can verdi ki hayatta kalanlar ölüleri gömmekte yetersiz kalmaktaydı.*” Bkz. Ioannes Skulitzes, *Synopsis Historiarum*, s. 225; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 218.

³⁵ Elena Xoplaki, Dominik Fleitmann v.d., “The Medieval Climate Anomaly and Byzantium: A Review of The Evidence on Climatic Fluctuations, Economic Performance and Societal Change”, *Quaternary Science Reviews*, 30, 2015, s. 19.

³⁶ Elena Xoplaki v.d., a.g.m., s. 19.

üreten kuyumculuk endüstrisinde Kuzey Batı Anadolu şehirleri önemli bir güce sahipti. Cam sanayide ise Sard, Afrodias ve Amorium iyi durumlardı. Halı ve kilim başta olmak üzere keten, yün ve pamuk dokuma sanayisi Batı Anadolu şehirlerinin genel iktisadî faaliyetleri arasında yer almaktaydı. Ayrıca günlük yaşamsal ihtiyaçları karşılamaya yönelik fırıncılık, deri işletmeciliği, mobilyacılık, imar işleri, maden sanayi gibi sektörler de oldukça gelişmişti.

Kent ekonomilerinin XII. yüzyılda önemli bir gelişme göstermesinin bir diğer nedeni de endüstri kollarında meydana gelen üretim artışıdır.³⁷ Bu durum bazı bağımlı değişkenler eşliğinde gerçekleşmiştir. Sürece yön veren dinamiklerden ilki mevzubahis dönemde meydana gelen demografik yoğunlaşmanın, büyük ölçekte bir talep miktarına yol açtığı, talep artışının ise sektörler arasında karşılıklı bir etkileşim doğurduğu ve arz boyutunu güçlendirdiği yönündedir. Bunlarla birlikte ortaya çıkan teknik yenilikler ve uzmanlaşma, imalat sanayisinin gelişiminde pay sahibi olmuştur. Ayrıca şehirlerde giderek artan elit halk ve zengin aristokratların lüks hayat için gerekli olan ürünlere olan ilgileri beraberinde takı, giysi ve yiyecek sektörleri üzerine yeni bir tüketim alışkanlığı doğurmuştur.³⁸ Orta sınıf ise bu taleplere kısa sürede uyum sağlayarak tüketim zincirine dâhil olmuştur. Nitekim bu dönemde satın alma gücünün yükselmesi ve hayat standartlarında meydana gelen artış, üretim ve tüketim yelpazesinde büyük bir gelişmeye yol açmıştır. Şehirler ise artan bu talebi karşılamak üzere yarı lüks ürünlerin iyi fiyatla arzını sağlamışlar ve sürece pozitif katkılar yapmışlardır. Sonuçta XII. yüzyılda kent ekonomilerinin üretim, tüketim ve dağıtım sektörlerindeki hinterlandı genişlemiş ve mühim bir ekonomik büyüme yaşamışlardır.

X-XII. yüzyıllar arası dönemin, Bizans dünyasında gerek sosyal gerekse de ekonomik anlamda büyük değişimlere yol açtığını ana hatları ile ortaya koymaya çalıştık. Bu doğrultuda ele alınması gereken gelişimlerden biri de popülasyonu ve sosyal etkinliğini yitirmiş bazı şehirlerin mevzubahis süreçte gerek demografik gerekse de ekonomik anlamda yeniden canlanması olmuştur. Şüphesiz bu duruma verilebilecek en güzel örnek Pergamon'dur.

³⁷ Laiou ve Morrişon, a.g.e., s. 132.

³⁸ Jacoby, a.g.m., s. 70.

2. Pergamon'un Yeniden Uyanışı ve Kentsel Ekonomisi

Antik Pergamon Krallığı'na başkentlik yapmış olan Pergamon şehri, ilk çağlardan Roma'ya ve Erken Bizans dönemine kadar bölgenin en önemli merkezleri arasında yer almıştır. Ege Denizi'ne 26 km uzaklıkta bulunan Pergamon, Bakırçay'ın iki kolu arasındaki yüksek bir nokta üzerinde konumlanmıştır. Helenistik dönemle birlikte gelişen şehir Roma İmparatorluğu zamanında planlı bir kent görünümüne bürünmüştür. Sahip olduğu kültürel ve tarihî geçmişiyle, M.S. III. yüzyılda dahi Ephesos, Smyrna gibi bölgenin önemli metropol şehirleri arasında sayılmıştır.³⁹ Fakat IV. yüzyıldan başlamak üzere VII. yüzyıla kadar seyrek bir yerleşmeye sahne olmuş, dolayısıyla yapılaşma faaliyetleri sınırlı kalmıştır.⁴⁰ Antik dünyadaki önemine oranla Bizans dönemi kentin gölgede kaldığı yıllar olarak görülmüştür. Nitekim Geç Antik ve Erken Orta Çağ'da imar anlamında yaşanan gelişmeler yalnızca kilise, kale yapımı ve çeşitli tadilatlarla sınırlı kalmıştır. Ayrıca VII. yüzyıldan itibaren diğer Küçük Asya şehirlerinde olduğu gibi nüfus anlamında ciddi düşüşler yaşanmıştır. M.S. 716'da Arap akınları sonucu ele geçirilen şehir tahrip edilmiş ve buna bağlı olarak yaşanan çöküş XI. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Pergamon'un ele geçirilmesi, şehrin önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Nitekim VIII. yüzyıldan itibaren demografik yapıda büyük bir düşüş gözlemlenmiştir. Bununla birlikte kent tarihinde imar ve kültürel faaliyetlerin olmadığı karanlık bir devir başlamıştır. Aynı kaderi Efes, Sard ve Milet gibi bölgenin önemli şehirleri de paylaşmıştır.⁴¹

Pergamon'da XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeniden yerleşim faaliyetleri başlamıştır. Özellikle Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde savunma tedbirleri arttırılmış ve şehre merkezî bir işlevsellik kazandırılmıştır.⁴² XII. yüzyılda Akropol ile şehrin güney kısımlarına uzanan bölgede yoğun bir yerleşim yaşanmıştır.⁴³ Yine bu dönemden itibaren kilise yapılaşmasının artması şehirde yaşanan değişimin somut bir kanıtı olmuştur. Ayrıca mezarların mekânsal boyutlarındaki genişleme yaşanan demografik büyümeyi de doğrular niteliktedir. Dolayısıyla Komnenoslar dönemi Pergamon'un yeniden hayat

³⁹ Thomas Otten, "Bizans Döneminde Pergamon", *Anadolu'da Helenistik Bir Başkent Pergamon*, ed. Felix Pirson ve Andreas Scholl, İstanbul 2014, s. 164.

⁴⁰ Otten, a.g.m., s. 172.

⁴¹ Foss, a.g.m., s. 469; A. P. Kazhdan ve A. W. Epstein, a.g.e., s. 37; Charalambos Bouras, "Aspects of the Byzantine City, Eighth–Fifteenth Centuries", *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, *Dumbarton Oaks Studies*, XXXIX, I, Washington 2002, s. 502.

⁴² Niketas Khoniates, Immanuelis Bekkeri, a.g.e., s. 195; Magoulias, a.g.e., s. 85; Işıltan, a.g.e., s. 103.

⁴³ Otten, a.g.m., s. 177.

bulması anlamında önemli bir evre olmuştur.⁴⁴ Öyle ki XIII. yüzyıla gelindiğinde tepenin güney kısımlarının bile dolduğu görülmüştür. Yerleşim boyutları bu denli artınca yapılaşma için gerekli olan malzeme antik yapılardan sağlanmıştır.⁴⁵ Fakat XIV. yüzyıla geçişte Pergamon için yeniden durgun yıllar başlamıştır. Nitekim Türkler tarafından ele geçirilen şehir, terk edilmiş ve kendi kaderine bırakılmıştır. Bir süre sonra ise Karesioğulları hâkimiyeti altına girmiş ve beylik merkezlerinden birini teşkil etmiştir. XV. yüzyılın ardından ise Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil olmuştur.

Pergamon VII. ve VIII. yüzyıllarda ekonomik potansiyelini büyük oranda kaybetmişti. Zira bu dönemden XI. yüzyılın sonlarına kadar tarihlendirebileceğimiz üretim atölyelerine ilişkin herhangi bir arkeolojik buluntuya rastlanmamıştır.⁴⁶ XII. yüzyıla doğru gelindiğinde ise özellikle antik yapılardan elde edilen devşirme malzemelerle atölyelerin yapıldığı ve üretim faaliyetlerinin başladığı görülmektedir. Dolayısıyla bu gelişme şehrin ekonomik ve sosyal açıdan yeniden toparlanmasına imkân tanımıştır. Ayrıca Manuel Komnenos döneminde yapılan tahkimatlarla birlikte artan güvenlik ortamı şehre tüccar ve zanaatkârların gelmesini sağlamıştır. Bununla birlikte söz konusu dönemde oluşturulan Neokastra Theması ve Pergamon'un bu idari yapı içerisindeki merkezî işlevi oldukça önemli idi.⁴⁷ Öyle ki nümizmatik ve seramik bulgular şehrin kısa sürede metropolitan statüsüne kavuştuğunu kanıtlamaktadırlar.⁴⁸

Pergamon'un yaşadığı büyümenin sadece savunma odaklı olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Nitekim şehrin III. yüzyıldaki 120.000 nüfusu ile karşılaştırma yapacak olursak; Komnenoslar döneminde atılan adımların tamamen güvenlik amacıyla gerçekleştirildiği ve şehrin 2400 kişilik nüfusu ile sadece askerî bir karakter taşıdığı akıllara gelebilir. Fakat bu değerlendirme yanlış olacaktır. Zira Geç Dönem Bizans İmparatorluğu'nda şehirleşme algısında yaşanan değişimi unutmamak gerekir. Öyle ki artan güvenlik kaygısı şehirlerin

⁴⁴ Heinrich Gelzer, *Pergamon Unter Byzantinern und Osmanen*, Berlin 1903, s. 82-86.

⁴⁵ Otten, a.g.m., s. 179.

⁴⁶ Gelzer, a.g.e., s. 78-81.

⁴⁷ Niketas Khoniates, Immanuelis Bekkeri, s. 195; Magoulias, s. 85; Işıltan, s. 103. Krş. Heinrich Gelzer, a.g.e., s. 82-86; Clavio Foss, "Pergamon", *ODB*, C. 3, New York 1991, s. 628.

⁴⁸ Klaus Rheidt, "The Urban Economy of Pergamon", *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, *Dumbarton Oaks Studies*, XXXIX, I, Washington 2002, s. 625.

sosyo-kültürel odaklı yapılaşma anlayışlarında değişikliğe yol açmış ve şehirler boyutlarından ziyade öncelikle güvenliğe önem veren bir kimlik kazanmışlardır.⁴⁹ Elbette Pergamon antik dönemdeki parıltılı yıllarından çok şey kaybetmişti. Ancak Manuel Komnenos'un kapsamlı projesi ile yüz yıllardan sonra yeniden idarî bir statü kazanmış ve küllerinden doğmuştur.

Popülasyonun sağlanması ile birlikte kent ekonomisinde kıpırdanmalar başlamıştı. İlk olarak günlük ihtiyaçlar doğrultusunda değirmencilik, mobilyacılık, fırıncılık, kasaplık vb. temel sektörlerin artış içerisine girdiği söylenebilir. Ayrıca arkeolojik buluntulardan hareketle şehirde çeşitli metal türlerinden eşyaların yoğunlukla imal edildiği gözlemlenmektedir. Nitekim akropolisin yakınlarında yapılan kazılarda üzenği, dizgin, zincir ve silah gibi savaş aletleri üreten atölyelere rastlanmıştır. Muhtemelen bu üretimin bir kısmı kale garnizonu için gereken askerî levazımatı karşılamaktaydı.⁵⁰ Ayrıca şehirde çivi, metal aksesuarlar, teller, kancalar, halkalar ve at nalları gibi tarımın günlük ihtiyaç kalemlerini karşılamak üzere kurulan atölyeler mevcuttu. İğne, toka, kemer, bakır ve bronzdan küçük nesnelere, demir sürahiler, kovalar, pulluklar, baltalar ve küreklerin gerek üretimi gerekse de satımı etkin bir şekilde yapılyordu.

Şehirde cam üretimi de gerçekleştirilmekteydi. Özellikle dönemin popüler bir ürünü hâline gelen cam kolçakların imalatı ve satımı oldukça yoğundu. Ayrıca hammaddesi cam olan mücevheratın da önemli miktarlarda üretildiği bilinmektedir. Günlük kullanım için üretilen ve ticarete en çok talep gören saksı, sürahi ve amforalardan oluşan çömlek işletmelerinin varlığı da dikkat çekmektedir. Arkeolojik buluntular sayesinde bu eşyaların geometrik ve dekoratif yapıda oldukları anlaşılmaktadır. Akropolisin kuzey doğusundaki Ketios Vadisi'nde yer alan bu imalathanelerin üretim güçlerinin ne ölçüde olduğu henüz saptanamamıştır. Ancak kurulu olduğu bölgedeki kil yataklarının zenginliğinden üretim kapasitelerinin yüksek olduğu düşünülebilir. Forumda yer alan geniş kapalı alan ise muhtemelen tekstil işletmelerinin olduğu bölgeydi.⁵¹ Burada genel ihtiyaçları karşılamak üzere tekstil üretimi, tamiri ve alım satımı yapılyordu. Tarım ürünleri ise şehirdeki depolarda işlenmekteydi. Bu anlamda bağcılık ve zeytinyağı üretimi son derece önemli kalemlerdendi.

Pergamon'daki nüvizmatik bulgular, XII. yüzyılda yaşanan kentsel değişimi ve şehirdeki ticarî aktiviteyi desteklemektedir. Zira yapılan arkeolojik kazılarda

⁴⁹ W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1960, s. 89.

⁵⁰ Rheidt, a.g.m., s. 627.

⁵¹ Rheidt, a.g.m., s. 628.

özellikle Komnenoslar dönemine ait çok sayıda sikkeye rastlanmıştır. Ancak Klaus Rheidt'e göre bu döneme ait sikke buluntularından şehrin ekonomik işlevi üzerine yorumlarda bulunmak yanlış olacaktır. Nitekim ona göre mevzubahis yıllarda şehrin savunma ihtiyaçlarının giderilmesi için başkentten şehre büyük miktarlarda para akışı sağlanmış olmalıdır. Dolayısıyla bulunan paraların şehrin ekonomik işlevselliği ile doğrudan bağlantısı bulunmayabilir.⁵² Yine de şehrin ekonomik ve sosyal anlamda yaşadığı büyümenin kente doğal bir para akışı sağlayacağı unutulmamalıdır. Bir diğer problemlı mesele de Pergamon'un Akdeniz dünyasında aldığı ekonomik rollerle ilgilidir. Zira şehirde gerçekleştirilen üretimin büyük çaplı olup olmadığı ya da dış pazardaki rolünün ne olduğu hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır.

SONUÇ

Bizans iktisadî hayatının en büyük sorunu resmî ve özel kayıtların eksikliği olmuştur. Yine de gerek arkeolojik kalıntılar gerekse de yazılı kaynaklar, kentsel ekonomik sistemlerin X-XII. yüzyıllar arası büyük bir gelişme gösterdiğini doğrulamaktadır. Ancak bu zaman aralığında bazı kesintiler yaşandığı unutulmamalıdır. Nitekim XI. yüzyıl krizi buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bizans İmparatorluğu'nun yaşadığı bu değişim demografik artış başta olmak üzere, sosyal şartların iyileşmesi, Akdeniz ticaretinde yaşanan küreselleşme ve büyüme odaklı süreçler eşliğinde yaşanmıştır. Ayrıca şehirlerdeki üretim ve tüketim birimlerindeki artış bu büyümeye paralel olarak gelişmiş ve saydığımız tüm bu faktörler XII. yüzyıl Bizans Anadolu'su'ndaki kentsel ekonominin inkişafında rol sahibi olmuştur.

Pergamon'un ise VII. yüzyıldan itibaren büyük bir çöküş yaşadığını fakat XI. yüzyıldan itibaren bir canlanma sürecine dâhil olduğunu gördük. Elbette ki bu gelişmeler kentin altın çağını yaşadığı Helen ve Roma dönemleriyle kıyaslanacak ölçüde olmamıştır. Yine de yüz yıllar süren sessizlikten sonra Antik Çağ'ın gözde şehirlerinden biri olan Pergamon'un idari merkez hâline gelmesi dikkat çekicidir. Söz konusu yükseliş kendisini gerek sosyal gerekse de iktisadi anlamda ortaya koymaktadır. Fakat şehir, XII. yüzyılın ardından yeniden ihmal edilmiş ve yaşadığı tekâmül Komnenos Restorasyonu gibi zahiri kalmıştır. Bu konudaki en canlı tanığımız ise şehri ziyaret eden ve Antik Çağ'a olan hayranlığı ile bilinen İznik İmparatoru II. Theodoros Laskaris' dir.

⁵² Rheidt, a.g.m., s. 628.

“Bergama... bilindiği gibi ve yine de harap olan eski köken anıtlarıyla dolu, onu inşa edenleri daha önceki ihtişamını ve zarafetini aynaya bakar gibi gösterir. Çünkü bunlar Helenik düşüncenin yüceliği ile doludur ve Helen bilgelik fikrinin bir parçasıdır. Bu şehir, biz soyundan gelenlere miras kalan görkemimizin ihtişamıyla serzeniş edercesine, benzer şeyleri gösteriyor. Günümüz binalarına kıyasla bunlar huşu uyandırıyor. Öyle ki göklere meydan okuyan yapılar gibi çeşitli binalarıyla ve dik duvarlarıyla oradadırlar... Bu binalar arasında şehirde kalanların son izleri olarak görünen düşük evler var. Bu manzara çok acı çekiyor.”⁵³

Şehrin yaşadığı çöküşe tanıklık eden bir başka isim ise ünlü seyyah İbn Battuta’dır. 1333 tarihinde Karesioğullarından Yahşi Han lakaplı Şucaeddin Bey’i ziyaret eden Battuta’nın yolu Bergama’ya düşmüş ve şunları kaleme almıştır:

“Ertesi gün yola koyularak Bergama’ya vardık. Harap bir şehir ama tepedeki kalesi hâlâ sapasağlam.”⁵⁴

⁵³ Theodore Laskaris, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, nşr. Nicolaus Festa, Florence, 1898, s. 107; Cyril Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Toronto, 1986, s. 245; Predrag Milošević, “Foundations of Byzantine Late Middle Ages Architecture Thoughtfulness”, *Architecture and Civil Engineering*, II, 2003, s. 396-397.

⁵⁴ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyehatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2019, s. 295.

KAYNAKÇA

- Angold, Michael, "The Road to 1204: the Byzantine background to the Fourth Crusade", *Journal of Medieval History*, 25/3, 1999.
- Angold, Michael, *The Byzantine Empire 1025-1204; A Political History*, New York 1997.
- Bouras, Charalambos, "Aspects of the Byzantine City, Eighth–Fifteenth Centuries", *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, *Dumbarton Oaks Studies*, , XXXIX, I, Washington, 2002, s. 497-528.
- Charanis, Peter, "Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire", *The Journal of Economic History*, 13, 1953, s. 412-424.
- Dagron, Gilbert, "The Urban Economy, Seventh–Twelfth Centuries", *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, *Dumbarton Oaks Studies*, XXXIX, I, Washington 2002, s. 392-461.
- Deluigi, Humberto Cesar Hugo, *Winter in The Land of Rum: Komnenian Defenses Against The Turks in Western Anatolia*, Bilkent Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyehatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- Foss, Clavio, "Pergamon", *ODB*, C. 3, OUP, New York 1991, s. 628.
- Foss, Clive, "Archaeology and the "Twenty Cities" of Byzantine Asia", *American Journal of Archaeology*, 81, 1977, s. 469-486.
- Gregory, Timothy E., *A History of Byzantium*, Blackwell Publishing, 2005.
- Güneş, Cüneyt, *Bizans Anadolu'su'nda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan-XI. Yüzyıla Kadar)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2018.
- Hendy, Michael F. "Byzantium, 1081-1204: An Economic Reappraisal", *Transactions of the Royal Historical Society*, 20, 1970, s. 31-52.
- Hendy, Michael F., *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1969.
- Hendy, Michael F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy c.300–1450*, Cambridge University Press, 1985.
- Heyd, W., *Yakın -Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK yay., Ankara 1975.
- Hussey, Joan, "The Byzantine Empire in the Eleventh Century: Some Different Interpretations", *Transactions of the Royal Historical Society*, 32,1950, s. 71-85.
- Ioannes Skulitzes, *Synopsis Historiarum*, nşr. I. Thurn, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, V, Bonn, 1973; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, trans. Jean-Claude Cheynet, Bernard Flusin, and John Wortley, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Jacoby, David, "The Byzantine Social Elite and the Market Economy, Eleventh to Mid-Fifteenth Century", *Essay in Renaissance Thought and Letters*, ed. Alison Frazier ve Patrick Nold, Brill, Leiden 2015, s. 67-86.

- Kahyaoglu, Mehmet, "On ikinci ve On üçüncü Yüzyıllarda Batı Anadolu'da Liman Kentleri", *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul 2010, s. 273-278.
- Kazhdan, A. P. ve Epstein, A. W., *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California Press, 1990.
- Laiou, Angeliki E. ve Laiou, Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton University Press, 1977.
- Laiou, Angeliki E. ve Morrişon, Celile, *The Byzantine Economy*, Cambridge University Press, 2007.
- Laiou, Angeliki E., "Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries", *EHB*, Dumbarton Oaks Studies, XXXIX, I, Washington 2002, s. 697-770.
- Lefort, Jacques, *The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries*, *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks Studies, , XXXIX, I, Washington 2002, s. 231-312.
- Magdalino, Paul, "The Byzantine Empire, 1118-1204", *The New Cambridge Medieval History*, IV/II, CUP, Cambridge 2008.
- Mango, Cyril, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Toronto University Press, Toronto 1986.
- Milošević, Predrag, "Foundations of Byzantine Late Middle Ages Architecture Thoughtfulness", *Architecture and Civil Engineering*, II, 2003, s. 395-404.
- Nicol, Donald M. *Bizans ve Venedik, Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, çev. Gül Çağalı Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000.
- Niketas Khoniates, *Nicetae Choniatae Historia*, nşr. Immanuelis Bekkeri, CSHB, Bonn, 1835, s. 195; İng. trc. Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1984, s. 85; Türkçe trc. Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 1995.
- Norwich, John Julius, *Bizans III; Gerileme ve Çöküş Dönemi (M.S. 1082-1453)*, çev. Selen Hırçın Riegel, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2013.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Deoleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 2011.
- Otten, Thomas, "Bizans Döneminde Pergamon", *Anadolu'da Helenistik Bir Başkent Pergamon*, ed. Felix Pirson ve Andreas Scholl, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 164-183.
- Pirenne, Henri, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Pirenne, Henri, *Ortaçağ Kentleri*, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
- Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Yay., İstanbul 1960.
- Rheidt, Klaus, "The Urban Economy of Pergamon", *EHB*, ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks Studies, XXXIX, I, Washington 2002, s. 623-629.
- Roche, Jason T., "Surveying the Aspect of the Medieval West Anatolian Town", *Al-Masāq*, 22, 2010.
- Tek, Ahmet ve Demirel, Gökalp, "12. Yüzyıl Bizans Dünyasında Para", *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul 2010, s. 178-186.
- Theodore Laskaris, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, nşr. Nicolaus Festa, Florence 1898.

- Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Social*, Stanford University Press, Stanford 1997.
- Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1993.
- Vasiliev, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, Alfa Yayınevi, İstanbul 2016.
- Vryonis, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and The Process of İslamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Universtiy of California Press, Berkeley 1971.
- Xoplaki, Elena v.d., "The Medieval Climate Anomaly and Byzantium: A Review of The Evidence on Climatic Fluctuations, Economic Performance and Societal Change", *Quaternary Science Reviews*, 30, 2015, s. 1-24.

